

*N.Hacıyeva. Yusif Seyidovun ədəbi dil barədə fikirləri  
// Əlyazmalar yanmır, 2023, №1 (16), s. 105-109.*

UOT: 81; 811.512.162

**Nərgiz Hacıyeva**  
*filologiya elmləri doktoru, dosent*  
*AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*  
*Bakı ş., H.Cavid pr. 115*  
*e-mail: nergiz.haciyeva.1961@mail.ru*

## YUSİF SEYİDOVUN ƏDƏBİ DİL BARƏDƏ FİKİRLƏRİ

### Xülasə

Azərbaycanın görkəmli dilçi alimlərindən olan professor Yusif Seyidov dilçilik elminə ədəbi dil barədə maraqlı və orijinal fikirləri ilə tanışdır. Bununla belə, görkəmli dilçi alimin ədəbi dil barədə görüşləri tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilməmişdir. Y.Seyidov əsasən Azərbaycan dilinin qrammatikası və ədəbi dili ilə daha çox maraqlanmış, ayrı-ayrı yazıçıların dili üzərində çox böyük tədqiqatlar aparmışdır. Əsərlərinin birində oxuculara üz tutaraq, o, ədəbiyyat və dilçiliyin bir vahid filoloji elm sahəsi olduğunu, bu iki sahənin süni olaraq fərqləndirildiyini, onların qarşılıqlı əlaqəsini və öz yazılarında hər iki sahəyə müraciət etdiyini yazır. Ədəbi tənqid haqqında məqalələrində dönə-dönə ədəbiyyatla dilçiliyin qırılmaz, qarşılıqlı əlaqəsini qeyd edir.

**Açar sözlər:** *ədəbi dil, ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, yazıçı, klassik ədəbiyyat*

### Giriş

Azərbaycanın görkəmli dilçi alimlərindən olan professor Yusif Seyidovun ədəbi dil barədə maraqlı və orijinal fikirləri elm aləminə artıq məlumdur. Lakin görkəmli dilçi alimin ədəbi dil barədə görüşləri ayrıca tədqiq olunmamışdır. Y.Seyidov əsasən Azərbaycan dilinin qrammatikası və ədəbi dili ilə daha çox maraqlanmış, ayrı-ayrı yazıçıların dili üzərində çox böyük tədqiqatlar aparmışdır. Əsərlərinin birində oxuculara üz tutaraq, Y.Seyidov ədəbiyyat və dilçiliyin bir vahid filoloji elm sahəsi olduğunu, bu iki sahənin süni olaraq fərqləndirildiyini, onların qarşılıqlı əlaqəsini və öz yazılarında hər iki sahəyə müraciət etdiyini yazır. Ədəbi tənqid haqqında məqalələrində dönə-dönə ədəbiyyatla dilçiliyin qırılmaz, qarşılıqlı əlaqəsini qeyd edən Y.Seyidov yazır: "Xeyli aralanmış filologiya elm sahələrinin yenidən yaxınlaşması, ədəbi tənqidin dil problemlərinin diqqəti, ədəbi prosesə dilçi prizmasından baxış bu ümumi proseslə bağlıdır və öz inkişafını davam etdirir. Bu, ədəbi prosesi ümumi filoloji fonda müxtəlif cəhətlərdən qiymətləndirməyə imkan verir. Ədəbi prosesə ədəbiyyatşünas və dilçi baxışı bir-birini təkrar etmir, bir-birini inkar da etmir, bir-birini tamamlayır" [1, s.512].

Y.Seyidov yazır ki, elmi axtarışlarının xeyli hissəsi "Yazıçı və dil" probleminə aiddir. Həmin axtarışların nəticələri "Klassik Azərbaycan şairləri dil haqqında", "Yazıçı və dil", "Sözün şöhrəti", "Sözün qüdrəti", "Sözün hikməti" monoqrafiyalarında çap olunmuşdur.

Müəllif yazır: "Təbii ki, bu problem çərçivəsində, yəni yazıçıların dilə münasibətindən, yazıçıların dil haqqında fikirlərindən bəhs edən zaman onların bədii yaradıcılığına, ədəbi prosesdəki yerinə nəzər salmamaq mümkün deyil. Mən də belə məcburiyyət qarşısında qalmalı olmuşam və "Yazıçı və dil" problemi fonunda sırf ədəbi qeydlər də etmişəm" [1]. Y.Seyidov 22 yaşından başlayaraq ədəbi dil, ədəbi tənqid haqqında yazdığı məqalələri toplamış və onları bir toplu halında çap etdirmişdir. O qeyd edir ki, ümumən ədəbi aləmə düşmək, o aləmdə yazıb-yaratmaq nə qədər cəlbədic, maraqlı olsa da, bir o qədər ağırdır.

Yusif Seyidovun böyük zəhmət hesabına əldə etdiyi ədəbi dil barədə fikirlərini iki yerə ayırmaq olar: 1. Onun ədəbi dil haqqında düşüncələri; 2. Y.Seyidovun ayrı-ayrı dövr yazıçılarının dili barədə fikirləri.

"Ey ulu dünya" adlı məqaləsində Y.Seyidov "tənqid", eləcə də "ədəbi tənqid" termininin yalnız irad tutmaq, zəif cəhətləri qeyd etmək, nöqsan aramaq kimi başa düşüldüyünü qeyd edir. Dilçi alim qeyd edir ki, əslində tənqid təhlil deməkdir, bir növ elmi araşdırma deməkdir, yazıçının məqsədini oxucuya göstərmək, bədii əsərin uğurunu, səviyyəsini, bu fonda olan çatışmayan cəhətləri tapmaq, bununla da müəllifə kömək etmək, ədəbiyyatın inkişafına yardım etmək deməkdir [1, s. 5].

Ədəbi dil haqqında Y.Seyidovun "Bədii əsərin adı" [1, s.487], "Uşaq dünyası" [1, s. 493], "Tənqid sağlam mövqedən olmalıdır" [1, s. 497], "Ədəbi xəzinəmizə böyük qayğı. Klassik irs" [1, s.526] və bu kimi məqalələrini göstərə bilərik. Öz yaradıcılığında klassik irsin öyrənilməsinə daha çox fikir verən alim, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının tədqiqi və nəşrinin Sovet hakimiyyətinin qələbəsinin ilk illərindən əhəmiyyətli bir məsələ kimi meydana çıxdığını və bu sahədə xeyli işlər görüldüyünü qeyd edir. 1980-ci ildə yazdığı "Ədəbi xəzinəmizə böyük qayğı. Klassik irs" məqaləsində o vaxtkı Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin Azərbaycanın böyük şair və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin klassik irsinin öyrənilməsinə dair verdiyi qərarı dilçi alim alqışlayır, bu qərarın klassik irsimizin tədqiqinə, təbliğinə və nəşrinə bir daha nəzər salmağın bir vəzifə kimi qarşıya qoyulduğunu qeyd edir. Y.Seyidov bir çox klassiklərin əsərlərinin, eyni zamanda şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən olan dastanlarımızın bu dövr ərzində çap olunduğunu, bununla belə, bir çox əsərlərin hələ də tərcüməsini və nəşrini gözlədiyini vurğulayır.

"Bədii əsərin adı" adlı məqaləsində Y.Seyidov bədii əsərə ad verməyin bir yaradıcılıq işi olduğunu, bədii əsərlərin adlarının da bədii ədəbiyyat kimi uzun bir inkişaf yolu keçdiyini, bu adların əsərin məzmunu və mənası ilə bağlı olduğunu yazır. Dilçi alim əsasən insan adları ilə adlandırılan əsərlərdə yazıçının məqsəd və məramının açıldığını, bədii əsərin ad məsələsinin yaradıcılıq işində mühüm yer tutduğunu qeyd edir.

Professor Xeyrulla Məmmədov və Ağahüseyn Həsənovun birlikdə tərtib etdikləri "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər)" kitabını Azərbaycan mətnşünaslığının inkişafında yüksək qiymətləndirən Y.Seyidov "Uşaq dünyası" məqaləsində bununla bağlı fikirlərini açıqlayır. Üç cildə çıxması nəzərdə tutulan kitabın I cildində seçmələrin bir qismi uşaqlar üçün yazılmasa da, onlarda uşaqlar üçün tərbiyəvi motivlərin olduğunu qeyd edən Y.Seyidov yazır: "Uşaq ədəbiyyatı və bu ədəbiyyatın tədrisi, bütövlükdə ədəbiyyat və onun tədrisi fonunda şagirdlərin, tələbələrin, ümumən gəncliyin məlumatlanmasına, onların zövqlərinin inkişafında nə qədər mühüm rol oynayarsa, ondan daha çox onların əxlaqi-mənəvi tərbiyəsinə müsbət mənada olduqca böyük təsir göstərir" [1, s.494].

Ədəbi dil haqqında görüşlərini ədəbi-tənqidi məqalələrdən olan "Tənqid sağlam mövqedən olmalıdır" məqaləsində geniş şəkildə əks etdirən Y.Seyidov, ədəbi tənqidin keçdiyi inkişaf yolunu qeyd edərək, 1980-ci illər nəsr və nəzmində olan məsələləri ön plana çəkir, tənqidçilərə öz münasibətini bildirir. Müəllif ədəbi tənqidin yalnız ədəbiyyat sahəsində deyil, eyni zamanda dilçilik nöqtəyi-nəzərindən də inkişaf etdiyini göstərir. O yazır: "Bir hal da diqqəti cəlb edir ki, ədəbi-bədii tənqid "ədəbiyyatşünas tənqidçilərin" hegemonluğundan çıxıb müəyyən kütləvilik qazanmışdır. O, sözün əsl mənasında geniş fiolooloji vüsət almışdır. Son dövr ədəbiyyatımızdakı

qeyri-ənənəvi inkişaf meyilləri daha çox dillə, üslubla, ifadə tərzilə bağlıdır. Bu, professional tənqiddə dil problemlərinə müraciətləri sıxlaşdırdığı kimi, dilçi mütəxəssisləri də ədəbi tənqiddə çəkib gətirmişdir" [1, s. 498]. Y.Seyidov tənqiddə subyektiv, şəxsi münasibətlərin baş qaldırmamasını, tənqidçini hər bir söz, hər bir cümlə, hətta nöqtə, vergül üçün də öz mövqeyi olduğunun vacibliyini qeyd edir.

Yazıçıların dilə münasibətləri Y.Seyidovun seçilmiş əsərlərinin VI cildində öz əksini tapmışdır. "Yeni dövr və dil problemləri. Yazıçı və dil münasibətləri" adlı geniş məqaləsində o, yazıçı və tənqidçilərin əsərlərində bir sıra problemlər arasında dil məsələlərinin də geniş yer tutduğunu göstərir [2, s.3-42]. Y.Seyidov 1987-ci ildə SSRİ yazıçılarının Moskvada keçirilən "Müasirlik və ədəbiyyat" plenumunda dilə fəal yazıçı münasibətinin əks olunduğunu nəzərə çatdırır. O qeyd edir ki, yazıçıların bu plenumu dil sahəsində geniş əks-səda yaratdı, mətbuatda dil məsələlərinin xeyli əvvəl başlanan müzakirələri müntəzəm hala çevrildi, məqalələr çap edildi, bir sıra respublikalarda keçirilən müxtəlif yığıncaqların gündəliyinə daxil oldu. Bu materiallarda dil məsələlərinə müxtəlif cəhətlərdən baxılsa da, bütün hallarda beynəlmiləçilik, xalqlar dostluğu və multikulturalizm məsələləri əsas götürülürdü. Sənədlərdə rus dili xalqlar arasında əsas ünsiyyət dili olaraq, öyrənilməsi vacib sayılırdı. Materiallarda sözün, dilin cəmiyyətdə roluna xüsusi diqqət yetirilirdi. Buradan da xalqın dilinə, milli dilə qayğı məsələsi ortaya çıxır, onun inkişaf etdirilməsi, tədris problemləri qarşıda dayanır və bu problemlərin həlli bədii yaradıcılıqla bağlanırdı. Alim göstərir ki, dil məsələsinə münasibət Azərbaycanda da davam edir, yazıçılarımızdan İ.Şıxlı, Anar, B.Vahabzadə, Elçin, B.Azəroğlu və başqaları dil barədə öz mülahizələrini söyləmişlər. Y.Seyidov "Sözün şöhrəti" və "Sözün qüdrəti" [3] adlı kitablarında Azərbaycan yazıçı və şairlərinin bu sahədəki fikirlərini ümumiləşdirib göstərmişdir.

Y.Seyidovun ədəbi dil haqqında fikirlərinin ikinci hissəsində klassiklərdən tutmuş müasir dövr yazıçılarına qədər olan dövr dayanır. Bu cəhətin özü də iki yerə ayrılır: 1.Klassiklərin dil barədə fikirləri; 2.Müasir dövr yazıçılarının dil barədə fikir və düşüncələri.

Əsasən XI əsrdən başlayaraq XVIII əsrə qədərki dövr şairlərinin əsərlərini tədqiq edən Y.Seyidov daha ətraflı şəkildə klassik şairlərimizdən görkəmli Azərbaycan şairi İ.Nəsiminin yaradıcılığı üzərində geniş tədqiqat işi aparmış, onun əsərlərinin morfoloqiyasını, sintaksisini, xüsusi adlar aləmini araşdırmışdır [4, s.8-25]. Y.Seyidov XI əsrdə yazıb-yaradan şairlərin əsasən iki dildə fars və Azərbaycan dillərində, eyni zamanda ərəb dilində də əsərlərinin olduğunu, lakin XI əsrdən sonrakı dövrdə ərəb dilinin aparıcı mövqedə olmadığını göstərir. O yazır ki, XI-XII əsrdən dövrümüzə qədər çatan əsərlərin əksəriyyəti fars dilindədir. Fars dilli poeziya güclü ənənə qazandığına görə XIX əsr qədər bütün dövrlər ərzində Azərbaycan şairləri fars dilində də yazıb yaratmışlar.Y.Seyidov XI-XII əsrlərdə Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Xaqani, Nizami kimi klassiklərimizin sözə, dilə verdikləri dəyərdən söz salır. XIII əsrdən başlayaraq Azərbaycan dilində də şeir nümunələri yaradılır və fars dilinin hegemonluğuna son qoyulur. Marağalı Əvhədi, Arif Ərdəbili, Əlinin "Qisseyi-Yusif", "Dastani-Əhməd hərami", Həsənoğlunun qəzəli, Qazi Bürhanəddinin şeirləri, Nəsimi, Xətai və başqa şairlərin əsərləri Azərbaycan dilində yazılmışdır. Y.Seyidov "Dastani Əhməd hərami" haqqında bəzi qeydlər" adlı məqaləsində dastanı ətraflı tədqiq edir [1, s. 549].

Y.Seyidov əsərlərində qeyd edir ki, Nəsimi, Xətai, Füzulinin dil haqqında fikirləri XIV-XVI əsrlərin tələbləri ilə səsləşirdi. Xalq şeir üslubu Qurbani, Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım və başqa aşuqların yaradıcılığında inkişaf etdirildi. Böyük Azərbaycan şairi Füzulinin dili üzərində dayanaraq, Y.Seyidov onun üslub, dil, xəlqilik, normativlik prinsipinə ciddi əməl etdiyini göstərir. M.Füzuliyə həsr etdiyi "Aldanma ki, şair sözü əlbəttə yalandır" adlı məqaləsində Y.Seyidov bu ifadənin mənasını M.Cəlalin sözləri ilə bitirir:"Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır" – deyər Füzuli, şairin bədii icad ustası olduğunu....qeyd edir" [1, s. 531].

Y.Seyidov XVII-XVIII əsr şairlərinin yaradıcılığına da toxunur, onların sözə, dilə verdikləri qiyməti göstərir. Dilçi alim Fədainin "Bəxtiyarname", Msihinin "Vərqa və Gülşar"

poemasında, Əmaninin qəzəllərində, Qövsi Təbrizi, Saib Təbrizi, Vidadi və Vaqifin şeir və qəzəllərində sözə, dilə yüksək qiymət verildiyini açıqlayır [4, s.381].

Görkəmli alim çox böyük zəhmət hesabına "Yazıçı və dil" əsərində XIX-XX əsrlərdə yaşayıb yaradan şair və yazıçıların söz, dil barədə fikirlərini ümumiləşdirib göstərmişdir. Y.Seyidov XIX əsrdə yaşayıb-yaradan şairlərimizdən Q.Zakir, Nəbatı, A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, S.Ə.Şirvani, M.F.Axundov, Zeynalabdin Marağayi, N.Vəzirov, XX əsrdə C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, Ü.Hacıbəyov, A.Şaiq, S.S.Axundov, M.S.Ordubadı, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, M.Ə.Möcüz, A.Səhhət, M.Hadi, Y.V.Çəmənəzəminli, S.M.Qənizadə, Ö.F.Nemanzadə, F.b.Köçərli, yeni dövr yazıçılarından H.Cavid, C.Cabbarlı, M.Hüseyn, Mir Cəlal kimi klassiklərin əsərlərini təhlil etmiş, onların ədəbi dil barədə fikirlərini ümumiləşdirib Azərbaycan xalqına çatdırmışdır [6].

Y.Seyidov "Sözün şöhrəti" əsərində Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından, inqilabdan əvvəl yazıb-yaradan şairlərin əsərlərində dil məsələlərinə toxunulduğundan bəhs edir. Y.Seyidov sovet şairləri barədə yazır: "İnqilab hər şeyi dəyişdi...Şairlər qarşısında yeni yaradıcılıq üföqləri açıldı. Müəyyən həyat və yaradıcılıq yolu keçmiş bu sənətkarlar söz və sənət, ədəbi-bədii dil, əlifba və s. uğrunda mübarizələrinin həyata keçməsi üçün xalqın, partiya və dövlətin köməyini də gördülər. Onlar...mədəni quruculuğun qarşıya qoyduğu vəzifələrə cavab verməyə çalışdılar. Dil məsələləri də bu vəzifələrdən idi"[3, s. 12].

Azərbaycan qəzəlinin məna və məzmununun dəyişməsində, müasir poeziyanın axınına qoşulmasında Ə.Vahidin rolunu yüksək qiymətləndirən Y.Seyidov, onun əlifbanın dəyişdirilməsi məsələsinə həsr edilən şeirlərini göstərir. Ə.Cavadın "Dilimiz" şeiri və H.Sanılının "Ədəbi türk dili" məqaləsi də ərəb-fars sözlərinə qarşı yazılan əsərlərdəndir. Y.Seyidov 1926-cı ildən, yeni dövrün yaradıcılıq qüvvələrindən söz salır, bu dövrdə Əbdülbaqi Fövzinin "Şeirimizin vəznə haqqında" məqaləsində, A.Faruqun, M.Seyidzadənin, Ə.Cəmilin, Zeynal Xəlilin, M.Dilbazinin, N.Rəfibəylinin, M.Müşfiqin, M.Rzaquluzadənin, O.Sarıvəllinin, M.Rahimin, S.Rüstəmin, R.Rzanın, S.Vurğunun, 30-cu illərin ikinci yarısından A.Babayevin, B.Azəroğlunun, Əli Tudənin şeir və məqalələrində ana dili məsələləri irəli sürüldüyünü qeyd edir. Y.Seyidov yorulmadan "Sözün qüdrəti" əsərində S.Vurğun, B.Vahabzadə, N.Xəzri, A. Aslanov, Qabil, İ.Səfərli, İ.Kəbirli, H.Bülluri, N.Gəncəli, Q.Qasımsadə, H.Razi, A.Zeynallı, Z.Cabbarzadə, G.Fəzli, Ə.Kürçaylı, D.Ordubadlı, X.Rza, C.Novruz, N.Həsənzadə, S.Tahir, F.Mehdi, A.Vəfəli, S.Rüstəmxanlı, F.Qoca, T.Bayram, H.Kürdoğlu, İ.Tapdıq, H.Ziya, V.Nəsib, İ.Coşqun, R.Zəka və b.-nin əsərlərində ana dili məsələlərini təhlil edir [3, s. 332-541].

Y.Seyidov "Söz" kitabında görkəmli Azərbaycan yazıçılarından biri olan M.İbrahimovun və M.C.Cəfərovun ana dili və nitq mədəniyyəti, söz uğrunda mübarizəsindən, əsərlərində ədəbi dil məsələlərinin qoyulmasından söz salır [2].

## Nəticə

*1960-cı illər nəsrinə toxunaraq, Y.Seyidov xalq yazıçısı Elçinin söz və dil haqqında düşüncələri, pyesləri barədə məlumat verir və akademik İsa Həbibbəylinin elmi-pedaqoji fəaliyyətindən, şeir yaradıcılığından, onun dilə, sözə verdiyi qiymətli fikirlərdən söz açır [5]. Y.Seyidov görkəmli akademik İsa Həbibbəyli barədə sevə-sevə yazır: "İsa Həbibbəyli – İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli. Bu ad çox şey deyir, əslində hər şey deyir. Bu ad və onun sahibi hər bir tituldan yuxarıda durur. Ad mənasında, tarix bizə çox nümunələr göstərir.....İsa Həbibbəyli kimdir? Formal cavab belədir: İsa Həbibbəyli filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın həqiqi üzvü – akademik. Bu sözlər çox şey desə də, hər şeyi demir. Demir ki, İsa Həbibbəyli Azərbaycan elminə, Azərbaycan filologiyasına yeni nəfəs gətirən alimdir; bugünkü elmimizə istiqamət verən tədqiqatçıdır...."* [5, s.316]. Daha sonra Y.Seyidov görkəmli akademiklərin həyat tarixçəsini təsvir edərək onun elm yollarında yorulmadan addımladığını yazır, kitab və məqalələrini təhlil edir.

*Y.Seyidovun yorulmaz qələmi ana dilinin saflığı uğrunda döyüşən şair və yazıçılarımızdan qüvvət almış, o, gələcək nəsillərə böyük töhfələr qoyub getmişdir. Azərbaycan xalqına, onun ədəbiyyatı, dili, sözü kimi zəngin xəzinə toplusu qoyub gedən böyük dilçi alimin ruhu ölməzdir, o bütün xalqımızın qəlbində daim yaşayacaqdır.*

### **Ədəbiyyat siyahısı:**

1. Y.Seyidov. Əsərləri, VII cild. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 562 s.
2. Y.Seyidov. Əsərləri, VI cild. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 569 s.
3. Y.Seyidov. Əsərləri, VIII cild. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2008, 678 s.
4. Y.Seyidov. Əsərləri, III cild. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 566 s.
5. Y.Seyidov. Əsərləri, XI cild. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013, 532 s.
6. Y.Seyidov. Əsərləri, IV cild. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2008, 573 s.

### **Nargiz Hajiyeva**

#### **Yusif Seyidov's thoughts on literary language**

Professor Yusif Seyidov, one of the outstanding linguists of Azerbaijan, is familiar with the science of linguistics with his interesting and original ideas about literary language. However, the views of the eminent linguist on literary language have not been studied by researchers. Y.Seyidov was mainly interested in the grammar and literary language of the Azerbaijani language, and conducted extensive research on the language of individual writers. Addressing the readers in one of his works, he writes that literature and linguistics are one single field of philological science, that these two fields are artificially distinguished, their interaction and he addresses both fields in his writings. In his articles on literary criticism, he repeatedly mentions the unbreakable mutual connection between literature and linguistics.

**Keywords:** *literary language, literary criticism, literary studies, linguistics, writer, classical literature*

Filologiya elmləri doktoru, professor

**İsmayıl Məmmədli** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.